

Н.В. Рудницька
доцент кафедри історії України
Житомирського державного університету імені І. Франка

Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Житомирської області

Вивчення документів архівів про Голокост на Україні – найтрагічнішої сторінки історії єврейського народу покликане розповісти про Катастрофу і виховати у сучасній молоді багатонаціональної держави толерантність, повагу до людини незалежно від її етнічної належності.

Історія Голокосту на Житомирщині в роки Великої Вітчизняної війни є об'єктом вивчення істориків та краєзнавців вже понад 20 років.

Після проголошення незалежності України дослідження проблем періоду окупації німецько-фашистськими військами активізувались та поглибилися, вийшли на якісно новий рівень. Характерними стали неупередженість думок та об'єктивність. Вагомий внесок у дослідженні Голокосту на житомирських теренах зробили історики та краєзнавці С. Єлісаветський, В. Гроссман, Г. Фельдман, Л. Коган, О. Іващенко, М. Лутай, В. Студінський, А. Ничпальська, Г. Мокрицький, Р. Кондратюк, які широко використали документи Державного архіву Житомирської області, свідчення очевидців.

Житомирщина – одна з перших в Україні зазнала нападу німецько-фашистських загарбників. На світанку 22 червня 1941р. ворожа авіація бомбардувала Житомир, Коростень. Швидке просування німецьких військ у початковий період війни не дало можливості значній частині єврейського населення евакуюватися на схід. На початку липня 1941р. гітлерівці вдерлися на територію області і почали запроваджувати так званий «новий порядок» – жорстокий і кривавий нацистський режим, складовою якого став Голокост. За расистською теорією А. Гітлера було визначено нації, які підлягали

повному винищенню. На думку фашистських окупантів на Україні жили «більшовицькі євреї», які становили основу радянської влади, були ведучою силою світової революції, тому їх необхідно було знищити, чого б це не коштувало. Для їх ліквідації в Україні були створені айнзацгрупи. Створення оперативних груп завершилося наприкінці червня 1941р. 9 липня 1941р. німецькі окупанти зайняли Житомир, в якому нараховувалось 93 тис. мешканців (31 грудня 1943р. після звільнення від окупантів житомирян залишилося 15 тис.). Вже 19 липня 1941р. відбулася жахлива розправа над євреями міста. По місту було розповсюджене надруковане повідомлення: «Жидівські палії спалили вже багато будинків міста. Численні родини zostались без даху над головою. Мешканці міста Житомира! Це ж понищено Ваше майно! За це розстріляно 19 липня 1941 року 100 жидів. Пересторога для всіх. У випадку дальших підпалів поступатиму ще суворіше, а крім цього всі мешканці домів, віддалених на сто метрів від місця пожежу, будуть заарештовані як підозрілі в саботажі. Українці! Уважте сами й бережіть власне майно від жидівсько-комуністичних саботажників» Через декілька днів три акції провела зондеркоманда 4-а. Було розстріляно 400 євреїв [1].

Вбивства та пограбування людей мали здійснюватись за планом, за графіком, чітко дотримуючись щомісячного і поквартального їх виконання. Тому з перших тижнів окупації німці стали готуватись до перепису населення. У Державному архіві Житомирської області у фонді 1153 збереглися матеріали перепису 1 жовтня 1941 року в кількості 227 одиниць збігання. На Житомирщині, де в містах та містечках євреїв була значна кількість, німці не стали створювати юденрати, єврейську поліцію, як в Польщі та Західній Україні, адже знищення євреїв планувалось на самий початок окупації. Тому при підготовці до перепису гітлерівці знищили первісні опитувальні листи більшості містечок, або ж діяли таким шляхом як в Бердичеві. Наказ Бердичівського міського управління від 30.08.1941р. наголошував: «31 серпня 1941р. з 8 годин ранку до 6 годин вечора провести реєстрацію всього населення м. Бердичева, крім жидів» [2].

У матеріалах німецького перепису 1 жовтня 1941р. зафіксовано велику кількість містечок із традиційно великим відсотком єврейського населення, де їх залишилися одиниці. Так, у Брусиліві із населенням 4009 чол. мешкала всього 1 жінка-єврейка [3], у Коростишеві з 7106 чол. – 6 євреїв [4], в Любарі та Любарському районі з 42517 чол. було зареєстровано 255 євреїв [5], у Бердичеві та Бердичівському районі з 47756 чол. – 46 євреїв [6]. У Народичах з 4001 мешканця зареєстрували 137 євреїв, а в Народицькому районі з 30 775 чол. – 169 [7]. Це сталося саме тому, що або євреїв вже розстріляли, або найближчим часом це планувалося зробити.

У липні-серпні 1941р. на Житомирщині було знищено близько 13 тис. євреїв. Найкривавішим став вересень 1941р., коли фашисти закатували понад 27000 мешканців області. Протягом першої половини 1942р. єврейське населення майже повністю було знищене. У 1943р. були розстріляні висококваліфіковані спеціалісти та ремісники.

Найбільше документів і матеріалів, свідчень очевидців про гітлерівський геноцид євреїв зібрано у фонді 2636 Державного архіву Житомирської області. Це – акти обстеження місць розстрілів, обстеження і підрахунку закатованих людей в могилах, свідчення очевидців. Але треба враховувати, що не всі дані опитувань містять об'єктивну неупереджену інформацію. Тому факти необхідно ретельно перевіряти.

Документи систематизовано по районах Житомирської області, тому є можливість порівнювати факти з іншими джерелами та доповнювати новими. Так, 17 липня 1941 року німці увірвались у містечко Ружин, а вже 19 липня знущались над євреями біля пам'ятника Леніна. 20 липня 45 євреїв загнали в річку та заставили їх танцювати, а 10 вересня зібрали біля 1000 євреїв, відокремили кваліфікованих майстрів, а 750 жінок, дітей та старих розстріляли [8]. Документи кримінальної справи 1947 року дають нові факти по містечку Ружин. Це – розстріл на початку травня 1942 року більше 400 чоловік, у червня 1942 року – більше 300 чоловік, у жовтні 1942 року – 200-250 чоловік, в травні 1943 року – більше 20 чоловік. Поліцай розповідав:

«Після розстрілу радянських громадян єврейської національності, які досягли дорослого віку, на початку травня я з райполіціантами м. Ружина збирав єврейських дітей, які залишилися у віці 5-10 років і їх на возі разом з конюхом вивозив на 20-30 дітей до місця розстрілу радянських громадян за колгосп «Новий світ». Після чого дітей кидали в яму і їх гестапівці та жандармерія розстрілювали і закопували (частину закопували живими)» [10]. Свідок доповнив: «Серед дітей яких закопали живими я впізнав дітей Духовного Ішка, хлопчика до 8 років та дівчинку 6 років. Духовного також німці розстріляли» [12].

Згідно із матеріалами «Комиссии по учету ущерба, нанесенного немецко-фашистскими захватчиками» на території Житомирщини закатовано 75764 євреї. У Житомирі знищено 9600 євреїв, Бердичеві – 29500, Новоград-Волинському – 4850, Коростені – 7000, Коростишеві – 2500, у районах області близько 21500 [15, с. 16]. Але ці дані підраховані за списками міських та сільських рад, тобто це кількість розстріляних та закатованих євреїв, які були жителями Житомирщини. За даними перепису 1939р. на території області проживало 125007 євреїв (7,4 % від загальної чисельності населення). До червня 1941р. єврейське населення збільшилося за рахунок природного приросту та біженців з Польщі. На Житомирщині загинула велика кількість євреїв, які втекли від фашистів із західних областей. У селі Купище Коростенського району встановлено пам'ятник для увічнення пам'яті 396 євреїв – громадян Угорщини трудової служби, які були спалені живцем.

У Державному архіві Житомирської області зберігаються періодичні видання окупаційної влади, листівки. Щоб налаштувати християнське населення проти євреїв, окупанти друкували провокаційні статті в профашистських газетах «Українське слово». «Голос Волині» та в інших періодичних виданнях. На перших сторінках розміщувались статті: «Ми зломимо та розіб'ємо силу жидівської світової коаліції», «Жидівство і більшовизм», «Прокинулись усі лихі інстинкти... Більшовизм – це жидівське явище» [9], «Винні жиди» [10]. Для цієї brutальної мети використовувались

радіостанції, кіномережа, фотовиставки. Моральний тиск підкріплювався погрозами розстрілу, а за кожного виданого гітлерівцям єврея була обіцяна грошова винагорода.

Винищення циганського етносу також було програмним положенням нацистського режиму. На окупованій Житомирщині циган знищували на місці – там, де знаходились циганські табори, на шляхах їх просування, тобто там, де їх наздоганяли зондеркоманди, частини СС, фельджандармерія, айнцацгрупи. Ромів також знищували військові частини вермахту, згідно із сумнозвісним секретним наказом рейхсфюрера СС і начальника поліції Гімлера під кодовою назвою «Морок і туман» від 4 лютого 1942 року. Підставою для знищення та головним звинуваченням стали кочовий спосіб життя та «циганська зовнішність». Тільки в Янушполі влітку 1942 року було розстріляно більше п'ятидесяти чоловік циган. Серед закатованих – жінки, діти, немовля [11].

Точної кількості циган, яких знищили окупанти на території Житомирської області, встановити неможливо, але мова йде про десятки тисяч.

На території України після початку Другої світової війни з Польщі відкочувала величезна хвиля циган, що втікали від німецьких військ, частина їх потрапила на житомирські землі. З початком війни кількість циганських таборів збільшилась також за рахунок циган із Західної України, адже у зв'язку зі швидким просуванням німецьких військ чимало ромів не встигли піти на Схід.

Епізод із кримінальної справи красномовно підтверджує факт етноциду: «... Під охороною поліції цигани знаходилися 4-5 днів, потім з розпорядження вахтмайстера з м. Бердичева всіх циган група поліціантів у кількості 15020 чоловік повела на територію цукрового заводу. Коли ми привели їх до озера, зупинили. Через деякий час один німець по 2 чоловіка підводив до ями, інший німець з автомату розстрілював. В цей час на машині

привезли одну єврейську сім'ю Здвигельських: чоловіка, дружину, сина і німець їх розстріляв. Трупі закопали, одяг з циган не знімали...» [13].

Сумно, але десятки тисяч жертв Голокосту Житомирщини загинули безіменними, а прізвища їх катів історія зберігає в документах архіву. Так, під безпосереднім керівництвом голови Бердичівської управи Родера відбувся розстріл євреїв біля хутора Шлемерка, де загинули 15 тисяч, за наказом гібіцкомісара м. Бердичева Шмідта розстріляно 8 тисяч євреїв. У матеріалах і документах Державного архіву Житомирської області зафіксовані прізвища нелюдів, їх злочинна діяльність [14].

Дослідження Голокосту, як складової німецько-фашистського режиму, ставлення населення до вирішення «єврейського питання» на окупованій території, допомога пересічних громадян приреченим євреям – це актуальні та важливі питання, на які повинні об'єктивно відповісти науковці, краєзнавці, активісти громадських організацій України і в цій справі пріоритетними є пошук та введення у науковий обіг документів архівів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Круглов А. Енциклопедия Холокоста // Круглов А. – К., 2000. – С. 53.
2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Нова доба. – 30 серпня 1941 р.
3. ДАЖО. Ф.р. 1153, оп. 1, спр. 11, арк. 46.
4. ДАЖО. Ф.р. 1153, оп. 1, спр. 11, арк. 113.
5. ДАЖО. Ф.р. 1153, оп. 1, спр. 11, арк. 128.
6. ДАЖО. Ф.р. 1153, оп. 1, спр. 11, арк. 43.
7. ДАЖО. Ф.р. 1153, оп. 1, спр. 11, арк. 146.
8. ДАЖО ф. 2636, оп. 1, спр. 17, арк. 130.
9. ДАЖО. Голос Волині. – 1943. – 24 лютого, 6 березня, 3 квітня.
10. ДАЖО. Українське слово. – 1941. – 3 серпня.
11. Архів Управління СБ України в Житомирській області. Оф. 1486, арк. 3.

12. Архів Управління СБ України в Житомирській області. Оф. 457, арк. 4, 16, 28.
13. Архів Управління СБ України в Житомирській області. Оф. 326, арк. 20-21.
14. ДАЖО. Ф.р. 2636, оп. 1, спр. 12, арк. 50.
15. Книга Скорботи України. Житомирська області / Житомир, 2003.
Т. 1. – 2003. – 878 с.